

„Viaskodjatok a hitért, mely a szenteknek adatott”¹

Az evangélikus tényfeltárás legújabb eredményeiről^{2, 3}

„Ime a magvető kiméne vetni...”⁴

2005-ben történelmi jelentőségű lépést tett a Magyarországi Evangélikus Egyház, amikor tényfeltáró bizottságot hozott létre a kommunista diktatúra legismertebb társadalmi jellegzetességének, az ún. ügynökkérdésnek az egyházi tisztázására. Akkor még nem tudhattuk, hogy keresztény egyházaink hasonló kezdeményezései közül melyik lesz sikeres, hová fog vezetni a múltunkkal való szembenézés bátor igénye.⁵ Ma, tíz évvel később csodálattal állapíthatjuk meg:

TEVELŐ ARATÓ GYÖRGY történész, levéltáros, az ELTE doktorandusza.

- 1 Júd I:3 (Itt és a továbbiakban is a Káldy György-féle katolikus magyar fordítást idézem.)
- 2 Az elemzést doktori programvezetőm, Kósa László akadémikus 2014. tavaszi félévi egyháztörténeti szemináriumára készítettem az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának Művelődéstörténeti programján: köszönöm Kósa tanár úr útmutatását, és köszönöm Tökéczki László tanszékvezető úrnak is a munka elhelyezéséhez nyújtott segítségét.
- 3 *Egyházvezetők, 1. Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő. [Háló, 2. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990. Sorozatszerkesztő Mirák Katalin.]* Budapest, 2014, Luther Kiadó. A továbbiakban hivatkozásokban: *Háló 2.*
- 4 Mt XIII:3
- 5 A katolikus egyház által működtetett Lénárd Ödön Alapítvány ígéretes eredményei – úgy tűnik – torzban maradtak; jelenleg az egyházon belül decentralizáltan folytatódik a tényfeltárás. A református egyházban hasonlóan elhalt a hivatalos, belső feltárás, miután az illetékes testület jelentéseit és az általa összegyűjtött iratanyag-másolatokat legfelsőbb szintű határozattal zárolták. Mindkét egyházzal kapcsolatban folyamatosan zajlanak „világi” indítatású történelmi szakkutatások is, amelyek számos eredményt produkálnak (emellett létezik továbbra is a vulgáris és politikai célzatú „ügynöközés”, amely a lelki és tudományos szándékú önvizsgálatokat egyaránt hátráltatja). A belső szembenézés és megtisztulás igényét felmutató, keresztény szellemiségű és tudományos igényű tényfeltárás azonban, sajnos, hivatalosan sem a katolikus, sem a református egyházban jelenleg nincs. Alapossága és programadó jellege miatt kiemelem az *Egyháztörténeti Szemle* 2007. évi (8. évf.) 1. számában megjelent három katolikus tényfeltáró tanulmányt: Soós Viktor Attila: „Mátrai” fedőnevű ügynök az állambiztonsági szervek szorongatásában; Bandi István: Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez, állambiztonsági módszertani megközelítésben; Szabó Csaba: „Nyíri” és „Keleti” – Keresztes. Adalékok a görög katolikusok 20. századi történetéhez.

a legkisebb testvér, az evangélikus egyház vetése jó földbe hullott, és a mezőnyben a legszebb termést hozta. Sokszorosát a katolikusokénak és a reformátusokénak. A *Háló* című sorozat második, *Egyházvezetők 1.* című kötete minőségi ugrás az egypártrendszer örökségének föltárásában. Olyan fegyvertény, amelynek hatása még megbecsülhetetlen, de az már most biztos, hogy ez az első olyan hazai monografikus igényű sorozat, amely megnyugtató erkölcsi és történeti alapossággal, koherensen és valós összefüggéseiben, módszeresen, pontosan és arányosan törekszik az ügynökkérdés tisztázására.

Ha vetünk egy pillantást az evangélikus tényfeltárás kronológiájára,⁶ rögtön hozzátehetjük: elhamarkodottsággal, szenzációhajhászással aligha vádolhatjuk a munkáért felelős testületeket, hiszen a bátor fölütés után öt évet kellett várni az első tényfeltáró kötet, a bevezetés megjelenésére, amely teológiai és történelmi áttekintést adott a diktatúra által elnyomott és megtört hazai evangélikus egyház problémáiról nemzetközi összehasonlításban is, és újabb, majdnem fél évtized telt el a legfrissebb könyv kiadásáig. Már az első kötet jelezte tartalmában, megközelítésében is azt a lelkiismeretességet, amellyel a tényfeltáró bizottság hozzáállt megbízatásához. A tanulmányok után következő részben közölték a zsinathoz írt jelentéseiket, ablakot nyitva a folyamatos munka műhelyitkaira, belső szerkezetére is. A régóta várt mű természetesen nagy visszhangot keltett elsősorban belső egyházi körökben. A *Háló* első kötetének recepciójáról 2011-ben konferenciát rendeztek,⁷ amelyen több igényes ellenvélemény számára is fórumot teremtettek. Végre 2014-ben először monografikus igényrel az egyházon belüli személyes ügynöksorsok is terítékre kerültek, két olyan egyházvezetői egyéniség ügynökmunkájának bemutatásával, akik meghatározták a Kádár-kor evangélikus egyházának nemcsak arcukat, hanem belső természetét is. Amint a Mirák Katalin jegyzette Bevezetés jelzi is, az *Egyházvezetők* második kötetének megjelenésével az evangélikus egyház irányadóinak állambiztonsági érintettségére vonatkozó feltáró munka még bővülni fog, és a hierarchia szerinti „felülről lefelé” haladás módszerével a lelkészi ügynöksorsok is terítékre fognak

6 2005-ben az egyház országos elnöksége kezdeményezte, majd az országos közgyűlés létrehozta a tényfeltáró bizottságot. A bizottság minden évben jelentést tett munkájáról. 2006-ban jelent meg a kérdés vizsgálatának különböző vetületeit bemutató előadássorozat írott anyaga: *Igazság és kiengesztelődés. Az egyházi közelmúlt feldolgozásának teológiai, történeti, etikai és gyakorlati kérdései.* Szerk. ifj. dr. Fabiny Tibor. Bp., Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület. 2010-ben jelent meg a *Háló* első kötete: *Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990.* [Háló. Bevezetés.] Szerk. Mirák Katalin. Bp., 2010, Luther Kiadó. 2011-ben jelent meg a *Hálóba kerítve. Konferencia az evangélikus lelkészek és az állambiztonság kapcsolatáról.* Szerk. Fabiny Tibor. Bp., 2011, Luther Kiadó–Hermeneutikai Kutatócsoport. A könyv végén (155–166) Mirák Katalin összeállításában kiváló bibliográfia tájékoztat a kérdés tágan vett egyházi szakirodalmáról. 2014-ben (a gerincen 2013!) a *Háló* 2. kötete is megjelent (a fent jelzett bibliográfiai adatokkal). A folyamat kisebb állomásait jelzik a kötetek végén közölt zsinati jelentések. A világhálón megjelent kritikákra a tanulmányok hivatkoznak.

7 Ld. az előző jegyzetet!

kerülni. Az *Egyházvezetők*, 1. című kötet 1958 és 1970 közötti jelentéseket közöl; a korábbi időszak csekély forrásanyaga még alapos és körültekintő földolgozásra vár, a nyilvánvaló érintettség dacára ugyanis számos személyi és intézménytörténeti kérdés bizonytalan és nehezen dönthető el. Az, hogy a feltárás az 1956 utáni korszakkal kezdődik, nemcsak ebből a szempontból szerencsés. A mártírsorsú Ordass Lajos sokkal ismertebb időszakához képest most homályosabb világba pillanthatunk be. A kötetben vizsgált két személy, Káldy Zoltán és Ottlyk Ernő hivatalviselése idején csöndben, de biztosan oly fokú deformáció ment végbe a hazai evangélikus egyházban (teológailag is!), amelynek feltárása méltán számíthat a mai egyháztagok, általában a keresztény világ és mindazon emberek figyelmére, akik meg akarják érteni a szocialista állampárti diktatúra és az egyház viszonyának szomorú és lezáratlan történetét. Mielőtt azonban rátérnénk az érintett „Pécsi” és „Szamosi” történetére és a *Háló* 2. kötetére, érdemes elidőznünk a központi koncepció és a munkamódszer részleteinél is, már csak azért is, hiszen kevés olyan sorozatot találni napjaink tudományos irodalmában, amelynek egy évtized alatt ennyire szilárdan változatlan és őszintén megnyerő zsinórmértéke volna, mint a *Hálónak*.

„Egymás terhét hordozzátok...”⁸

Szent Pál apostolnak a galatákhöz írt leveléből való a fönti idézet, amellyel Ittész János korábbi elnök-püspök, a tényfeltárás és általában az evangélikus megújulás egyik fő támogatója a *Háló* bevezető kötetéről szóló konferenciát 2011-ben megnyitotta. Igehirdetése „Őszintén, a gyógyulás reménységében” címmel jelent meg a konferencia kötetében. E három szó keretbe foglalja az evangélikus tényfeltárás legfőbb céljait. Az őszinteség, a gyógyulás és a reménység etikai jelentésmezeje nagyjából lefödi a *Háló* erkölcsi motivációit: az egész kezdeményezés deklaráltan nem ismeretterjesztő és öncélú adathalmozás, hanem nagyon komoly teológiai alapú erkölcsi gesztus az egyház és a tágabban vehető keresztényi hivatás hitelének a helyreállításáért (emellett természetesen forrásközpontú történeti munka, erről lejjebb). Ez az első jellemzője a bizottság munkamódszerének is. Az alapvető koncepció tehát nem a napi vagy korszakos politika, hanem a krisztusi parancs ígérszintjén értelmezhető. Olvasva a sorozat darabjait, szembetűnik, hogy minden kötetben legalább egy hangsúlyos helyen szerepel: az ügynökkérdés nem elsődleges problémája a keresztény egyházaknak, mert bár létezik, és terhes, de konkrét súlya – mint alapvetően a múlthoz kötődő problémáé – nem éri el a mai teológiai, társadalmi és igazgatási kihívásokéit. Akár furcsának is tűnhet ez a szigorú rangsor éppen egy olyan sorozat kötetében, ahol az ügynökmúlt máig érezhető hatását több ezer hivatkozás bizonyítja. (Értelmezhetnénk védekezésékként is, hiszen tényfeltárás ide vagy

oda, a *Háló*val kapcsolatos viták önmagukban is jelzik, személyi szinten is túl közel vagyunk még a vizsgált időszak bűneihez és tragédiáihoz.) Éppen a ma feladatainak és rangsoruknak a pontos meghatározása mutat azonban rá a *Háló* létjogosultságára, hiszen – amint Ittész János és az országos elnökség bevezetői is kimondják –: az egyház nem töltheti be jelenkori társadalmi hivatását, ha igehirdetése hiteltelen, márpedig a kommunista állammal való múltbéli együttműködés árnyéka alapjaiban érinti a keresztény egyházak hitelét. A hitelesség helyreállításának eszköze a bűnbánat és bűnbocsánat, amelyet az egyház csak a maga közegében, a saját hitletéteményének szigorú mércéjével szembesülve nyerhet el és gyakorolhat. Ebben a feladatban az egyház teljes közösségének osztoznia kell, és magára kell vennie a probléma valós súlyának kihívását: nem tekinthető erkölcsi közösségnek akkor, ha az őt megsemmisíteni törekvő diktatúra, valamint az ennek kiszolgáltatásában vétkes tagjai által okozott torzulásokról nem vesz tudomást. (Ennek a kötetben javasolt teológiai gyakorlatára később kitérünk.)

A tényfeltárás másik fontos célja, hogy történetileg is a lehető legszélesebb kontextusban értelmezze az evangélikus egyház ügynökmúltját, vagyis a személyi felelősséget olyan komplex történeti elemzésbe ágyazza be, amely a kor egészének tulajdonságait is bemutatja, és így arányosan láttatja az egyháznak az ateista diktatúra működtetésében játszott szerepét és felelősségét. Így kerülhet el ugyanis az, hogy légüres térbe zárjuk, összehasonlíthatatlanná tegyük, aránytalanul felnagyítsuk (vagy épp lekicsinyítsük) és önnön súlya alatt össze is roppantsuk a személyes és intézményi felelősség problémáját. Ez az összetett elemző igény elképesztő mennyiségű levéltári forrásanyag áttekintését követeli meg, az igazgatás-, a diplomácia- és a kultúrtörténet oly fokú ismeretét, amely a kötet szoros tárgyától igen messze eső tudástár felépítését feltételezi. A dokumentumközlésnek mint a kötet tulajdonképpeni lényegi részének a kötetben belüli helye is sokatmondó. A kötet szerkezete ránézésre mintha körülölelné, védelmezné a még válogatva is óriási forrásközlést: az országos egyházelnökség ajánló sorai után a szerkesztő forrástani bevezetője olvasható, majd egy teológiai és pszichopatológiai program következik a probléma, az ügynökörökség kezelhetőségéről, ezután pedig a szerkesztő áttekintő tanulmánya a vizsgált korszak történetéről és egyházpolitikájáról. A következő szerkezeti egységben a gondosan összeválogatott dokumentumtárakat egy-egy igen alapos és hosszú elemző tanulmány vezeti fel, amely konkrét útmutatást is ad a vizsgált személyek jelentéseiből tükröződő kép értelmezéséhez, majd oldalak tucatjain át sorjáznak az éppen csak a kényelmes olvashatóság kedvéért megjegyzetelt, egyébként érintetlen ügynöki jelentések. A bizottság munkáját bemutató összefoglalók következnek, majd részletes névmutató zárja be a könyv anyagát.

A munka lényegéhez hozzátartozik a nyilvánosság és átláthatóság is. A tényfeltárás folyamatának a minimuma az erkölcsi látásmód teológiai megalapozottsága és a nagyfokú tudományos szakértelem. Mindkettő megköveteli, hogy a folyamat és termékei nyomon követhetők, közérthetők és ennek érdekében a körülményekhez képest alapos munkák legyenek. Az evangélikusok vállal-

ták, hogy az egyház missziós hivatása miatt nyilvánossá teszik, vezetőik közül kik, mikor és hogyan működtek együtt a kommunista diktatúrával. A feltáró munka minden lényeges pontja, eseménye és termése nyilvános, beleértve a tényfeltáró bizottság zsinati jelentéseit és a zsinati határozatokat is. Publicitással a vizsgált anyagon és az ezt elemző tanulmányokon kívül ezek számára is a *Háló* kötetei szolgálnak.

A sorozat jelképes címénél is – bár maguk a szerzők külön nem teszik – érdemes néhány szó erejéig elidőznünk. A háló motívuma négyféle jelentésben tűnik fel a Szentírásban: először a jeruzsálemi templom felszerelésének részeként, emellett legsűrűbben a zsoltárokból és a próféta-írásokból csapda jelentésben (a Káldi-féle fordításban konzekvensen tör alakban). Az Újszövetségben az apostolok foglalkozására utaló részekben, illetve Jézus csodatételeinél az egyház térítő és kegyelemkövetítő tevékenységének jelképeként találkozunk vele. Végül érdekes lehet felhívni a figyelmet egy származtatott, az újszövetséggel párhuzamba hozható ótestamentumi háló-reminiszcenciára is: a választott népet az istentelen rabságból kivezető Mózes neve a bibliai népies értelmezés szerint „vízből kihúzottat” vagy „vízből kihúzó” jelent. A gonoszok által vetett csapda és a lelkek apostoli halászáinak munkaeszköze egymással éppoly ellentmondásos jelkép, amennyire sok vonatkozása van bűnösök és ártatlanok, tettesek és áldozatok szempontjából az ügynöki munkának, tágabban az egyház likvidálására törekvő hatalom kiszolgáltatásának. A sorozat címe azt üzeni számunkra: az értelmezések lehetséges száma nagy, így az elemzés célja nem az ítékezés, de nem mindegy, kinek a kezében van a háló.

„Szabadíts meg a gonosztól...”⁹ – az áldozat teológiája

Csepregi Andrásnak, a tényfeltáró bizottság lelkész tagjának „Ábel, kelj fel! Az áldozat talpra állásáról és átformálódásáról” (21-55) című tanulmánya ugyan csak abban a teológiai és pszichológiai alapú megközelítésmódban fogant, amely a diktatúrát kiszolgáló egyházi magatartásminták és egyházon belüli hatásuk személyiségi és közösségi jellegét firtatja a mai egyház belső megtisztulása érdekében már a 2006-ban rendezett konferencia kötetében, valamint a *Háló* 1. kötetében is. A tényfeltárás legújabb szellemi termékének igényességét mutatja, hogy a *Háló* 2. kötetében is helyet kaphatott egy nagyon fontos kérdéskör taglalása: hogyan integrálható ismét az élő és termékeny egyházba a megtört, gyászoló és lényegileg rehabilitálatlan áldozat, melyek azok a lelki mechanizmusok és teológiai alapproblémák, amelyeket a személyiség és a közösség szintjén kezelni kell a terror által (és önmaga kollaborációja által is) sújtott egyházban.

A szerzőt saját bevallása szerint már nem a tettesek személye foglalkoztatja: a tényfeltáró munka kezdeteire jellemző várakozó alaphangulatot idővel meg-

9 Mt VI:13.

döbbenés váltotta fel, a frissen előkerülő tényszerű eredmények sokkolták a teológust, ezután pedig, mára kijózanodott és ennek következtében a kérdéskör passzív vetületét – fonákját? – kutatja: az áldozatok lélektanát. Megállapítja, hogy „*a mi történetünkben*, amely átfogja a pártállam titkosszolgálatával való együttműködésnek és az együttműködés máig tartó következményeinek az eseménysorát, *semmi különleges nincs*” (kiemelés – T. A. Gy.). Része az üdvtörténet Káinnal és Ábellel kezdődő fejezetének, „a mindenkori tettesek, áldozatok és tanúk nagy történetének”, amelyet Krisztus óta különleges összefüggésben kell értelmeznünk. A tettes lélektana teológiai szemmel a kárhozat lélektana. A keresztény önvizsgálat azonban nem (csupán) ítélkezés, ezért nem szabad figyelmen kívül hagynia – természetesen – a meggyötörteteket és a (néha néma) tanúkat, másrészt azt a tényt, hogy a keresztény kollaboránsok bizonyos mértékben maguk is áldozatok, az egyház olyan tagjai, akiket nem azonosíthatunk egészen a külső elnyomás és egyházgyilkos ideológia katonáival. Erre a felismerésre legkésőbb akkor jut el az őszinte kutató, amikor szembesül az ún. tettesek bezárkózó mentalitásával, azzal a magatartással, amely a felejtés igényének, az élő lelkifurdalásnak és esetleg az ebből származó gyűlöletnek a következtében szándékosan akadályozza a kutatás folyamatát. Vagyis akkor, amikor az ún. tettesek nem hajlandók „vallani”. Az aktív helyett a passzív, szenvedő oldal feltérképezése, a lenyomatok mérése is alkalmas arra, hogy szembenézzünk a múlt takargatott szörnyűségével, különösen akkor, ha valóban nem ítélkezni akarunk, hanem missziós céllal, az egyház mai és jövőbeli állapotának megjavításához szeretnénk hozzájárulni. Tegyük hozzá: az, hogy ez a nemes igény már a kötet elején megfogalmazódik, rögtön megérteti a tényfeltárásnak a mai egyházi élet rangsorában elfoglalt pozíciójáról az egyházvezetés előszavában leírtakat, hogy ti. a valódi cél az élő egyház hitelének a megtisztítása, és a tényfeltárás valójában az egyház iránti szeretetünk jele, gyógyítás.

Sajnos körülbelül eddig tart a gondolatmenetnek az a része, amelyet az igazság és szeretet jegyében zajló tényfeltárás szempontjából elfogadhatunk, és ami ezután következik, arra legjobb indulattal is a „pszicho-teológiai esettanulmány” szó szerkezetet alkalmazhatjuk, mindenesetre kijelenthetjük, hogy a tényfeltárás áldozatproblémáját sem filozófiai, sem praktikus szempontból nem oldja meg. Nem tartom hivatottnak magam teológiai vagy pszichológiai alapon kritizálni a szerzőt a keresztteológiának, Szent Pál leveleinek vagy a zsoltároknak az értelmezésében. Mindössze két filológiai jellegű megjegyzésem van eszme-futtatásához. Először: a sokat idézett Moltmann¹⁰ nagyon is gyakorlati, földi igazságszolgáltatással is egybeköti az áldozatnak a kétségtelenül alapvető, elsőrendű és mindenekelőtt való transzcendens megtisztulását (sérlemleitől való megszabadulását a megbocsátás által). Nem vitás, hogy az áldozatnak is meg kell szabadulnia félelmeitől, görccseitől, lelki sérüléseitől, enélkül természetesen

10 Jürgen Moltmann: *Minden végben kezdet rejlik. Kis reménytan.* Pannonhalma, 2005, Bencés Kiadó.

nem lehet igazi közösségben Krisztussal, ellenben ezáltal képessé válik arra, hogy az őt érő méltatlanságok elmúltával fölegyenesedjék, és elfoglalja méltó helyét az élő – az ő áldozata révén is éltetett – egyházban. Mindez azonban még Moltmann szerint sem elég, ezért nem ártott volna egy ilyen alapos fejtegetésben kitérni a bűnbocsánat és gyógyulás tetteseket érintő, gyakorlati mechanizmusára, az áldozatok érdekében álló nyilvánosság ítélőerejére. Csepregi kissé nehezen követhető gondolatmenetének kétségtelenül az a célja, hogy az áldozatok meggyógyításához, sebeikből való fölépülésükhöz, az egyház krisztusi testében való teljes értékű tagságukhoz segítséget adjon. Mégis, az áldozat lélektanának boncolásánál benyomásom szerint túlsúlyra jutott a bűn emlékének, a sérelem lenyomatának a taglalása, és eltöpreng az ezzel párhuzamosan magának jogot követelő igazságosság igénye, amely az irgalmasság alapja lehetne. Isten ugyanis – amint az idézett locusok is mutatják – egyszerre irgalmas és igazságos, és az egyházban végül is nem különül el az áldozatok megigazulása a bűnösök sorsától.

Ezt a sajnálatos és véleményem szerint félrevezető egyoldalúságot erősíti Csepregi gondolatmenetének következő szakasza, amelyben az áldozati szerepből való kiköszöndözésre kínál megoldásokat. Ide tartozik második megjegyzésem, amely egy sajátos fordítói megoldásra vonatkozik: Csepregi a rehabilitációt (re-habilitálni) új személyiség, új élet megszerzésének értelmezi. „Isten mindent megtesz azért, hogy rehabilitálja az áldozatot: *re-habilitálja*, azaz új habitussal, új személyiséggel, új élettel ajándékozza meg.” (46. Kiemelés a szerzőtől.) Ezt a mondatot azért idézzük, mert nézetem szerint éppannyira egyoldalú és félrevezető az áldozat makacsságának tulajdonítani az isteni kegyelem akadozását az önnön tagjai által is meggyötört, hiteltelenné és megalázott egyházban, mint amennyire szokatlan protestáns (re-formált) teológustól ebben a szótári jelentésben viszontlátni a „re” prepozíciót (katolikus szemnek ez akár ökumenikus vallomásként is hathat, de aligha erről van szó). Csak fölvetjük a kérdést: vajon milyen történelmi következtetésekre jutott volna a szerző, ha az elsődleges (azaz: „vissza-”) jelentésben értelmezi idézett tételmondatának vonatkozó részét... Mindenesetre vélhetően nem oda, hogy az áldozaton alkalmazandó terápia részévé tegye: az áldozat haljon meg korábbi önmagának. Mi a teendő áldozatügyben akkor, ha az áldozattá válás (tehát nem a felépülés, hanem a tényfeltárás által kutatott megtöretés) egyben fizikai vagy lelki halál is volt? Hajszálon múlik, bátor vagy cinikus-e inkább a recept, mindenesetre „A kérdés, hogy miről dönt, aki úgy dönt, hogy meghal” (49) tételmondat inkább az utóbbi felé billenti a mérleget. (A problémára rávilágít egy későbbi el-
lentmondás is: az 52. oldalon a szerző kifejti, hogy az áldozati tudat önmagában is droghatású, hiszen „intenzív, rendkívüli élményeket ígér, közben viszont lassan, de biztosan pusztít”. Nem világos, hogyan illeszti ehhez hozzá a terápia során önként vállalandó halált, hányszor halhat meg egy áldozat.)

A Megbocsátás című alfejezet (53–54) érdekes, tíz pontból álló útmutatót idéz a megbékélés értelmezéséhez. A bevezető gondolatokat leszámítva számunkra ez Csepregi teológiai eszmefuttatásának legelfogadhatóbb eleme. Ami zárzó-

ként ezután következik (Ábel, *kelj fel!* 54.), miközben költői szférába utalja az egész problémakört, megerősíti a tanulmány fent bemutatott egyoldalúságát. Hilde Domin verse¹¹ – amely egy lutheránus hittankönyvben jelent meg, és amelyben a költő arra szólítja Ábelt, hogy keljen föl, mert ezzel az egyetlen gesztusával az egész üdvtörténetet más irányba terelhetné, és Káin is megkönnyebbülhetne – talán érdekes perspektívából segít értelmezni az üdvtörténetet és a hitletéteményt. Az egyházat megsemmisíteni akaró kommunista diktatúra lenyomatainak kutatását megalapozó teológiai fejtegetésben azonban furcsán hat, mert hitünk szerint a tény egészen pontosan nem az, hogy Ábel meghalt, hanem hogy Ábelt agyonütötte a saját testvére, továbbá eljött Jézus Krisztus, aki a bűnbocsánatot szentségi alapokra helyezte, amelyekről nem hiányozhat a tettes térdlenyomata sem. A tettes vallomása és megigazulása vagy megítéltetése nélkül nincs keresztény – krisztusi – értelemben vett bűnbocsánat, és az Úr imájában mondott egyéni megbocsátástól függetlenül (amely kötelező) továbbra is megmarad az egyház testén a mások vagy saját tagjai által vágott, begyógyíthatatlan seb. Áldozatok maradunk.

„Szocializmus a világkormányzó Isten akaratából”¹²

Hogy megérthessük az egyházvezetők ügynökmunkájának a dokumentumokból kirajzolódó képét és az érintett személyek összetett politikájának lényegét, tekintsünk be először Mirák Katalin kiváló tanulmányába (*Színe és visszája*, 61–205), amelyben az elvégzett feltáró munka és az eddig ismert adatok alapján megrajzolja a Kádár-kor egyháztörténetének képét.

A szerkesztő szerint az 1956 és 1972 közötti időszak a rendszer és az egyházak életében is az útkeresés időszaka volt. Kb. 1972-re szilárdultak meg a rezsimeretek, igazodva azokhoz a nemzetközi kihívásokhoz, amelyek közé sajátos genezise és a világpolitika komoly változásai miatt a Kádár-rendszer beszorult. Miközben a világpolitika háborús készültsége megenyhült, a szovjet blokk megfeszült. A Breznyev-doktrína, a Csehszlovákia elleni nemzetközi agresszió megmutatta, hogy a szocialista tábor egységes, és a Szovjetunió kézi irányítása alatt marad. Kádár rezsimje külpolitikailag is maximálisan igazodott a Szovjetunió által diktált szereposztáshoz, és még olyan kérdésekben is messzemenően, szolgálalkúen kiszolgált a sokszor csak vélt elvárásokat, amelyekben – mint pl. a határon túli magyarság védelmében – nem minden esetben lett volna Moszkvából hallgatásra

11 „Ábel, kelj fel, újra kell játszani, mindennap újra kell játszani / a válasznak minden egyes napon még előttünk kell állnia / és lennie kell válasznak / ha nem kelsz föl, Ábel, hogyan változhat meg a válasz / ez az egyetlen fontos válasz / minden templomot bezárhatunk / a világ összes törvénykönyvét érvényteleníthetjük / ha most fölkelsz, és visszafordítod az első hamis választ / az egyetlen kérdésre, amin minden múlik / kelj föl, hogy Káin mondhassa, hogy ki tudja mondani végre / őriződ vagyok, testvérem – miért ne lennék az?”

12 Vö. Vető Lajos püspök megnyilatkozásával. In *Háló* 2, 89.

kényszerítve. A szovjet világrend építéséhez elsősorban diplomáciai eszközökkel járult hozzá, ami egyben saját külpolitikai legitimálását is jelentette. 1956 csorbájának kiköszörülése lassan, de biztosan haladt előre, a kádári magyar külpolitika komoly sikereket aratott, 1963-ban Magyarország ENSZ-tagságát is helyreállították. Az összképet erősítette az a 60-as évekbeli itthoni konszolidáció, amely az ellenállás vitorlájából az életszínvonal emelkedésével, az állampolgári mozgásszabadság növekedésével is igyekezett kifogni a szelet. 1962-ben bejelentették, hogy Magyarországon kiépült a szocializmus, és a régi rákosista paranoiát deklaráltan felváltotta az „Aki nincs ellenünk, az velünk van!” lózungja.

Ez az alakulás meghatározta az egyházak – és köztük talán leginkább az evangélikus egyház – belső átalakulását is. A konszolidáció bel- és külföldi propagálásában a rendszer alapvetően és elsősorban támaszkodott az egyházakra, nemcsak esetileg használva fel kapcsolatataikat és hazai presztízstüket, a nép tetemes százalékát megszólító képességüket, hanem programszerűen be is tagolva mindezt saját konszolidációs politikájába. Ahhoz, hogy az egyházakat is szolgálatába állítsa, az államnak rá kellett tennie a kezét az egyházi pozíciók betöltésére is. 1957 után bármely egyházi állásváltozás előtt is ki kellett kérni a megfelelő állami szerv hozzájárulását. A 60-as évekre az egyházak olyfokú nyilvántartásba – és különösen a protestánsok olyan ellenőrzés alá – kerültek, amely fölér a Rákosi-éra elhárításának színvonalával. A rendszer lényegi eleme volt, hogy lassanként igyekezett elérni: mindezt az egyházon belüli erők tegyék lehetővé, az egyházak államhű társadalmi szervezetekké alakuljanak át. Ennek a belső kiszolgálásnak az érdekében az állambiztonság és az egyházügyi hivatal párhuzamosan, egymást kiegészítve, olykor túllicítálva működött. Egyetlen példa ennek érzékeltetésére: az ÁEH szerint az 1956 utáni visszarendeződés nyomán az evangélikus egyház 30 kulcspozíciójának kb. 80%-át ismét a rendszer emberei töltötték be. A kálvinistáknál ugyanez az arány kb. 70, a legveszedelmesebb ellenfélnél, a Rómából „felbujtogatott” katolikus egyháznál 40% körüli volt – a belügyi nyilvántartás szerint.

1956 és Nagy Imre emléke, és mindazok a „mumusok”, amelyeket a rezsिम vizionált vagy valós veszedelemként maga előtt látott, némileg hiszterizálták ezt a kívülrre oly természetesnek láttatott konszolidációs periódust, és rámutattak a diktatúra önigazoló mechanizmusának gyöngye pontjaira. Az állambiztonság és az egyházi elhárítás fölfokozott működtetése kiválóan tükrözi a konszolidációs politika belső lényegét: az ellenségkép továbbra sem tűnt el, sőt alig változott.¹³ A módszerek és az eszközök tekintetében figyelhetünk meg stílárís

13 Ennek az írásnak nem tárgya az a sok fizikai atrocitás, amellyel a belügyi szervek merényletszerűen, a Rákosi-érában rendszeresen, később egyre kevésbé, de vissza-visszatérőleg az egyházi személyeket és híveiket terrorizálták. Az ügynökkérdés természetesen összefügg a mártíromságnak ezekkel a minősített eseteivel és tendenciájával, de igazi jelentősége akkor térképezhető fel, ha szervezeti összefüggéseiben vizsgáljuk, és nem homályosítjuk el lassabb és kevésbé látványos, ám meghatározó jellegét a megrázó szenvedéstörténetekkel, ez utóbbiak ugyanis önmagukért beszélnek, szemben a sokféleképpen értelmezett ügynökproblémával.

eltolódásokat, de ezt nem annyira a Rákosi-érával szemben, mint inkább a Rákosi-éra eredményeire ráépülő, őket szervesen folytató „fejlődésként” kell értékelnünk. 1956-ot szokás abszolút korszakhatárnak tekinteni a hazai népi demokrácia történetében, s ezt még a Kádár-rendszer apológétái is felhasználják igazuk bizonygatására. Ezzel szemben éppen az egyházak megtörését célzó jogintézmények és állami szervek működésének, módszereinek és személyi állományának kontinuitása bizonyítja, hogy lényegi kérdésekben 1956 inkább intermezzóként, semmint komoly cezúraként értelmezhető.

A templomba beszorított vallásszabadság, az a tény, hogy az egyházi és állami pozíciók megbízható személyek számára átjárhatóak voltak, a békepapi mozgalom és a protestánsoknál nyíltan hirdetett, keresztényietlen, teológiai deformációhoz vezető, állam iránti feltétlen lojalitás (azaz a diakóniai teológia szocialista változata) a maga antagonisztikus belső ellentmondásaival tökéletesen rámutat arra, hogy a szocializmusba betagozódó egyházak hogyan vettek részt saját maguk is eredeti társadalmi szerepük drasztikus felszámolásában.

A pártállamnak talpra kellett állnia, tanulva a Rákosi-éra buktatóiból, mélyre eltemetve 1956 örökségét. Az egyházi reakció megfigyelésével, kézben tartásával és leszerelésével párhuzamosan foglalkozott a Belügyminisztérium és az Állami Egyházügyi Hivatal. Az 1960-as évekre kialakult a sorrend: az ÁEH a kádári rezsim egyházpolitikájának vezető és végrehajtó szervévé vált, az állambiztonság azonban továbbra is megtartotta jelentőségét, nem jelentéktelenedett el, s ha csak másodhegedűsként is, de erősen részt vett az egyházak „kezelésében”. A személyi és szervezeti kérdések figyelőjeként esetenként meghatározhatta az egyházi reakció elleni küzdelem ritmusát és hangnemét is, tehát a rendszer funkcionális problémáira hatott. Az egyházak elleni harcban érintett személyek láncolatának végén állnak az egyházi ügynökök. Nem ők okozták elsősorban mindazt a szenvedést, amelyet a diktatúra évtizedeiben a kereszténységnek ki kellett állnia; de le kell szögezni, hogy nélkülük ez az egész nem működött volna, ők voltak a diktatúra egyházellenes programjának sine qua nonja. Voltak olyan személyek, akiket nem sikerült megtörni, együttműködésre bírni, akiket lelki és fizikai meggyötrésük ellenére sem sikerült kitörölni a diktatúrával való együttműködést visszautasító hűségesek táborából, és akik a személyes marginalizálódást is vállalva fönntartották az egyház hitvallói képét. Az ő táboruk inkompatibilis volt a rendszerrel, és az évtizedek alatt jelentősen háttérbe szorult. A 60-as évekre tetemesen megnőtt a közömbös, apolitikus (és talán apatikus) egyházi réteg létszáma. A papság nagyobb része elfogadta vagy tudomásul vette az egyházpolitikai helyzetet, és az állam által megengedett kereteken belül élte csak meg papi hivatását, tartózkodva a politizálástól, feladva hívei teljes világnézeti nevelésének igényét. Végül a sehová sem sorolható, magányos kivételek kis létszámú, ám annál jelentősebb csoportját kell megemlíteni: ők voltak azok, akik kiváló képességeiknek, jól felismert, szerencsés helyzeteknek és az állam iránti megkérdőjelezhetetlen lojalitásuknak köszönhetően vezető pozícióba kerültek, ahol módjuk nyílt az állami elvárások, saját személyiségük és teológiai,

politikai nézeteik hármását ötvözve nemzedékekre meghatározni a rájuk bízott közösség életét és tudatát. Ennek a csoportnak két típusát mutatja be a kötetben soron következő két tanulmány és forrásközlés.

KKK – Kádár, Káldy, Krisztus

Ezzel a három szóval foglalhatnánk össze a Magyarországi Evangélikus Egyháznak a *Háló* 2. által vizsgált időszakban (1958–1972) kijelölt igazodási pontjait. A források alapján az olvasónak az a benyomása támad, hogy a sorrend is helytálló. Kádár rezsimjének erőszakos elvárásai fejként álltak az evangélikus egyháztesten, Krisztus pedig olykor csupán távoli hivatkozási alapnak tűnik. Középen állónak szerette magát láttatni és magát a magyar evangélikusság ügyével azonosítani az a személy, akiről az első monografikus ügynökfeltárás megszületett a keresztény egyházvezetők közül: Káldy Zoltán, aki Ordass Lajost – „az evangélikus Mindszentyt”, ahogy „Szamosi” nevezte – követően a hazai lutheranizmus korszakalkotó vezéregyénisége volt, és aki „Pécsi” fedőnevű ügynökként jelentések százait tette le a kommunista állambiztonság asztalára.

Káldy Zoltán egy neves dunántúli família sarjának, Káldy József iharosberényi lelkésznek a fiaként látta meg a napvilágot 1919-ben. Az ébredési mozgalom nagyhatású igehirdetőjeként 1945-ben elnyerte a pécsi gyülekezet parókusi állását, majd megválasztották esperessé. 1945 után Ordass Lajos hívei közé tartozott, 1948-ban kiállt az egyház autonómiája és Ordass politikája mellett, nem támogatta az egyház és állam közti egyezményt, de a püspök fogsága idején eltávolodott korábbi elveitől, végül 1951-ben az *Evangélikus Életben* megjelenő, Virágos keresztynység című cikkében nyíltan szembefordult korábbi táborával, az egyházi ébredés híveivel is. Ordass 1956-ban visszatért az evangélikus egyház élére, e kegyelmi időszak azonban hamar véget ért.¹⁴ 1958-ban a fejtől megfosztott egyház hangadói már Káldyt javasolták a leváltott Ordass helyébe új püspöknek. Az állambiztonság a pécsi lelkészt ekkor még ingadozó evangelizátornak minősítette, aki „távol áll attól, hogy valóban felismerte volna az egyház helyét és feladatát társadalmi rendszerünkben”.¹⁵ Mégis, 1958. november 4-én, a szabadságharc leverésének 2. évfordulóján őt iktatták be Ordass püspöki székébe, a Déli Egyházkerület élére. A tanulmány nem tisztázza pontosan,

14 Ordass 1956 és 1958 közti működéséről ld. Böröcz Enikő *Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata, 1945–1958*. Bp., 2012, Luther Kiadó, és a közeljövőben megjelenő legfrissebb, eddig felhasználatlan levéltári adatokat és Ordass ismeretlen naplóját felhasználó tanulmányt, Isó Gergely: *Galyatetőtől Minneapolisig. Ordass Lajos evangélikus püspökkel kapcsolatos állami koncepció megváltozása 1956–1957-ben*. In *Colloquium Officiale II. A Mika Sándor Egyesület 2015. április 23-i konferenciájának tanulmányai*. [Kézirat, várható megjelenés: Bp., 2016, Mika Sándor Egyesület.]

15 Kertész Botond: Káldy Zoltán állambiztonsági tevékenysége. In *Háló* 2, 222.

hogyan lett esélyes a püspöki székre éppen a közélet és korábban Ordass-párti Káldy. Világosan látszik azonban az, hogy magát már beiktatásától kezdve az állam szempontjainak megfelelő, az Ordass-féle egyházvezetés ellenében a szocializmussal nemcsak együttműködő, hanem benne magának konstruktív helyet kereső politika mellett kötelezte el. A későbbiekben Káldy nem egyszerűen szervilis kiszolgálója volt a rendszernek. Ő valóban sajátos irányt alakított ki, és sikerült valamelyest befolyásolnia is a rezsim evangélikus egyházpolitikáját. Tehetséges, vezetésre termett, autoriter, kiváló képességű, jó megjelenésű ember volt, aki elemében érezte magát munkája közben. Hosszú püspöksége alatt (1958–1987) egyeduralkodóvá vált saját egyházán belül, és jelentős külföldi kapcsolatokkal támogatta meg a szocializmus építésében elköteleződött hazai evangélikus egyházat, ezáltal magát a szocialista rendszert is. 1971-ben országgyűlési képviselő (innenről nem írt jelentéseket), pályája végére a Lutheránus Világszövetség elnöke lett. A rendszer bukását nem érte meg. Abban a tudatban hunyhatta le örökre szemét, hogy az általa felépített egyházmodell új, tartós korszakot nyitott a magyar egyháztörténetben. Kertész Botond minden tudományos elismerést megérdemlő forráselemző tanulmánya nem tekinti feladatának e püspöki működés monografikus értékelését – ezt részben megteszi Mirák Katalin bevezető tanulmánya –, csupán az állambiztonsággal való együttműködés szemszögéből elemzi az evangélikus egyháztörténetben betöltött helyét. Jól látszik azonban így is, hogy Káldy Zoltán a magyar evangélikus egyház történetének meghatározó alakjai közé tartozott.

Káldy egész püspöki működését beárnyékolja folyamatosan elő-előbukkanó Ordass-komplexusa. Ügynöki jelentéseinek és publicisztikájának szenvedélyes Ordass-kritikái tanúsítják, mennyire alaptalanul tekintette és reklámozta magát és politikáját az egyetlen reális lehetőségként. Ordass személye és öröksége világosan cáfolta, hogy a 60-as években ne lett volna más út az evangélikus egyház számára azon kívül, amelyet Káldy Zoltán oly ellentmondást nem tűrően képviselt. Éppen ezért Káldy – Kádár János Nagy Imre-politikájának mintájához hasonulva – mindent megtett annak érdekében, hogy Ordast és csökkenő, de létező körét kompromittálja, és valótlan történelmi összefüggésben értelmezze. Figyelemreméltó az az összefoglalója,¹⁶ amelyben Ordass pályájának jogi buktatóit is csatarendbe állítja annak bizonyítása érdekében, hogy nagy elődjét szélsőségesnek és a rendezetlen körülmények hívének állíthassa be, született szabotőrnek, akivel személyiségi okokból és egyéni pályájának kompromittálódása miatt eleve sem lehet reális alternatívaként számolni. Általában Káldy Zoltán arra használta fel vezetői pozícióját és állami hátszelét, hogy önmagát mindenütt – talán saját lelkiismeretének ítélőszéke előtt is – középutasnak, mérsékelt és józan politikusnak, a mindent mindennel egyeztetni képes kiemelkedő vezér archetípusának láttassa, aki higgadtsága, jó képességei és fölgyülemelő

16 „Pécsi”-dokumentumgyűjtemény, 16. sz. dokumentum. Az evangélikus „egyházi reakció” 1945–1963-ig. In *Háló* 2, 324–329.

rutinja következtében egyre megkerülhetetlenebb, egyben legalkalmasabb az evangélikus egyház vezetésére. Amikor Simojoki finn püspök 1961-ben megkérdezte tőle, hogyan szól bele az állam az egyház személyi ügyeibe Magyarországon, Ottlyk Ernő (Szamosi László fedőnevű) ügynökjelentése szerint¹⁷ Káldy azzal jellemezte a helyzetet, hogy hány lelkészt mozdított el az állásából két és fél esztendei püspöki szolgálata alatt. Vázolta az állam és az egyházvezetés koncepció eltéréseit, és az összkép arról árulkodik, hogy az állammal szinte teljes összhangban, kölcsönös engedményekkel és ráhatásokkal alakították ki az új lelkészi kar személyi összetételét. Káldy az állam egyenrangú partnereként szerezte magát láttatni külföldön és itthon egyaránt, ez azonban természetesen nem felel – diktatúráról lévén szó nem is felelhet – meg a valóságnak. Az új püspök az állam legfontosabb kívánságait végrehajtotta, és egyéni ambíciói biztosították azt, hogy különösebb zsarolás nélkül is törekedjék erősen markában tartani a hatalmat. Ehhez szükség volt arra, amit az állam egyébként is elvárt, az egyházi vezetőreteg megtisztogatására és ennél többre is: egy új típusú teológiai egyházmodell kidolgozására. Elsősorban a politikai lehetőségekhez, stílusában és tartalmában pedig részben az evangélikus hitletéteményhez igazodó, útkereső és szívósan építkező vezetői pályáról van szó, amely azzal, hogy elfogadta az egyházgyilkos rezsim játékszabályait, fojtogató, dohos és kegyetlen légkörbe zárta saját egyházát is, sőt ezen túlmenően fáradságos szellemi munkával kidolgozta ennek a közegnek a politikán túlmutató, a lelkészi lelkiismeretet is béklyóba verő elvi kátéját, az ún. diakóniai teológiát. Ezért válhatott a kádári rezsim egyházpolitikájának egyik oszlopává Káldy Zoltán, és sikere ebből a szempontból értékelhető igazán. Ha valaha reálsan értékelik majd püspöki működését,¹⁸ minden bizonnyal ez lesz az a pont, amelynél kötelezően ki kell mondani, hogy több kárt tett a kereszténységben, mint jót. „A szocialista társadalmi berendezkedés támogatásával a diakóniai teológia olyan politikai rendszert szolgáltat, amely bukásáig az egyház és a hit megsemmisítésére, elsorvasztására törekedett.”¹⁹ Ez a kötelezővé tett teológiai irányzat az alkalmazott teológiának olyan vadhajtása, amely a magyar történelmi egyházak körében kidolgozottságát és hatását tekintve páratlan, hatása a mai napig felbecsületlen.

Sajátosan árulkodik Káldy egyházképéről az az eset is, amikor a részben általa feljelentett, majd ennek nyomán az állam által meghurcolt Kutas Kálmán lelkészt maga és Vető püspök elé idézte Budapestre, és megróttá külföldi kegyesirodalmi tájékozódásáért és népszerű fordításaiért. Kutas visszaemlékezése szerint Káldy megtiltotta neki szellemi tevékenysége folytatását, és ezt a követ-

17 „Pécsi”-dokumentumgyűjtemény, 17. sz. dokumentum. Beszámoló az evangélikus egyházi delegáció finnországi és dániai útjáról. 1961. április 25. In *Háló* 2, 573.

18 Káldyról megjelent egy inkább nosztalgikus, mint tudományos értékű monográfia a közelmúltban, Korányi András: *Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön*. Bp., 2012, Luther Kiadó.

19 Kertész Botond: i. m. 237.

kező szavakkal indokolta meg: „Nekünk nem kell külföldi teológia. Nem kell Nyugatról. Nem kell fordítás. Mi megcsináljuk itt a magyar evangélikus teológiát.”²⁰

Ez a dührohamokkal tarkított, feszült elzárkózás, amelyet általában széles mosoly mögé bújtatott (erről a mosolyról s több érdekes vonást előhívó helyzetről érzékletes szemlét ad a műértő gonddal összeválogatott fényképtár), nemcsak a reakciós lelkészek ellenében nyilvánult meg. Káldy ellenzékéhez tartoztak az ún. haladók is, akik „balról” kritizálták püspöki működését. „Egyházmentő” – írja róla elmarasztalólag nem egyszer ügynöki jelentéseiben „Szamosi”, azaz Ottlyk Ernő teológiai tanár és dékán, későbbi püspök. Egyeduralmat épít ki, amelyhez úgy jut el, hogy elhitei az állammal: eltakarítja az „ellenforradalom” örökségét. Valójában azonban ezt csak ímmel-ámmal teszi, a maga embereit pozicionálja, Ordass mérsékeltebb híveinek is kenyeret ad, és saját nómenklatúrát épít fel. Káldy igen idegesen fogadta az őt érő bírálatokat, amivel a „haladók” jelentéseinek és akcióinak megrendelői el is érték céljukat: a kezdetben megbízhatatlannak tekintett Káldy a folyamatos presszió és lejárattatás során néhány éven belül tartótisztjei és az ÁEH szerint is főnyereménnyé vált a szocializmus építése szempontjából, amit az állam a püspök 50. születésnapja alkalmából a Munka Vörös Zászló Érdemrendjének arany fokozatával, majd országgyűlési képviselői hellyel honorált.

Káldy Zoltán jelentéseinek több mint fele külügyi tárgyú – ez is alátámasztja azt az megfigyelést, hogy az állam nem csekély részben az egyházak révén próbált meg nyitni a Nyugat felé, ami a szovjet blokk külpolitikai összehangoltságát tekintve a magyar evangélikus egyházügy szempontjából nem jelentéktelen kérdés. Több mint egyötöde szól a jelentéseknek személyi ügyekről, hangulatjelentésből tíz darabot találtak, ami a teljes számnak öt százaléka, a belső egyházi helyzetről pedig közel 20 ír. Káldy saját vezetői pozíciójának fölépítésére is felhasználta ügynöki munkáját. Írásainak állandó stílusjegye az öntömjénezés, saját szerepének fölértékelése, rendszerint az állam iránti lojalitás és az evangélikus egyházon belüli középütasság hangsúlyozásának formájában. Számos rendkívül kínos esetet fednek a sima szavak, mint például az Egyházak Világtanácsának (EVT) Görögországban 1967-ben tartott találkozóján megesett fiaskót, amikor a vietnami helyzetben megnyilatkozó tekintélyes nemzetközi szervezet állásfoglalásának egyik megszövegezője, Káldy Zoltán a részben saját maga által írt nyilatkozat ellen volt kénytelen szavazni, mert a szovjet delegáció teljesen szeszélyes voksolási elképzelései erre kényszerítették. „Káldy Zoltánnak és a magyar protestánsoknak még Budapesttől 1700 kilométerre is teljes mértékben ki kellett szolgálniuk a szovjet külpolitikai célokat.”²¹ Ez történt a csehszlovákiai bevonulás egyházi sajtóban megjelenő támogatása esetében is, a nemzetközi egyházi közvélemény felháborodásának dacára is.

20 Mirák Katalin: Színe és visszája. In *Háló 2*, 177.

21 Kertész Botond: i. m. 251.

Fölmerül az örök kérdés, nem volt-e mégiscsak jobb az evangélikusoknak, hogy egy tehetséges és vérbeli vezető került egyházuk élére, aki a kollaboráció mellett – vagy épp ezáltal – kisebb-nagyobb mértékben mindig keresztül tudta vinni akaratát, és ezzel császárnak is, Istennek is megadta, ami „jár”. E kötetnek és közelebbről Kertész Botond tanulmányának legfőbb érdeme, hogy az ügynökjelentések komplex vizsgálata révén nemmel válaszol erre a kérdésre. Káldy megfigyeltetéséből, a róla szóló, jelenleg ismert jelentésekből és belső értékelésekből teljesen világos, hogy ő csupán eszköze volt a szocialista rendszer egyházpolitikájának, akinek csak addig engedtek szabad kezet, amíg az a rendszernek megfelelt. Azok az ellenlábasai, akiket saját erejéből is félre tudott állítani, éppúgy az állam útjában is állottak, nem csak az övében. Azokat pedig, akiket megpróbált megmenteni, vagy akiken megpróbált segíteni, hogy ezzel is növelje táborát, zsarolására, állandó sakkban tartására és politikájának mederben tartására használták fel az államnál, ha pedig esetleg nem feleltek meg az államnak, még Káldy sem tudta megvédeni őket. Általában a szocialista diktatúrával való együttműködés nem tágitotta az evangélikus egyház lehetőségeit, hanem új irányba terelte működését és életét, amely iránynak a végén az egyház hagyományos funkcióinak elcsökevényesedése és személyi állományának kontraszelekcója áll, sőt: ez a rendszer bukása után érthetőleg akadályozta a teológiai megtisztulást is, dacára a pártmegrendelésre született diakóniai teológia jelentőségvesztésének, végül pedig mindennek következtében az egyház elnéptelenedésével is szembe kell néznie az utókornak. Nem kétséges, hogy Káldy Zoltán tisztában volt feladatának súlyával, hiszen hatalmas áldozatot vállalt minden egyes konfliktusnál, amikor szembekerült saját egyházával – és különösen akkor, amikor világossá vált, hogy saját hatalmával nem tudja kezelni az adott esetet, és állami segítségre szorul (pl. a fóti lelkészállítás botrányainál 1963-ban, amikor saját hatalmának érdekében a legmesszebbmenőkig kiszolgáltatta a gyülekezetet és lelkészjelöltjeit az állami terrornak). Sem ügynöki munkája, sem püspöki hivatalviselése nem tekinthető maradéktalanul jóhiszemű és egyházközpontú tevékenységnek. Lényegét tekintve ez egy autoriter jegyeket felmutató, ám mélységesen alárendelt és az ateista diktatúrával kollaboráló saját út, amely nem szocialista ugyan a szónak abban az értelmében, ahogy a rendszer az volt, és hordoz magán egyházas jegyeket, valamint az evangélikus hitletétemény alapjáról indult el, de pásztori szolgálatnak a szó teológiai és történelmi jelentésében csak erős főnntartásokkal nevezhető, és összességében kényszerpályára vezette az evangélikus egyházat.

„az egyház tanítása és léte... sötétség...” – egy teológiai tanár portréjához

A tényfeltárás alapkérdései közé tartozik, egy-egy ügynök jelentéseiből kirajzolódó stílusa, egyénisége mennyiben feleltethető meg a fedőnév mögött rejtőző valódi személlyel. Kettős életet éltek-e az állambiztonság munkatársai a dikta-

túrában, mennyiben választhatjuk el titkos tevékenységüket mindennapi életüktől és közösségükben betöltött szerepüktől? Ők maguk lelkük legmélyén törekedtek-e összhangba hozni ügynöki megbízatásukat a világ számára ismert egyéniségükkel? Korrekt válasz az ilyen kérdésre általános értelemben nincs is. Esetenként mérlegelhető szempontok alapján megközelítőleg felelhetünk, ha ez szükséges. A tényfeltárás elsősorban az ügynöki munka értékelésére szorítkozik, nagyon helyesen, hiszen az összkép felvázolásához az állambiztonság nem rendelkezik elegendő forrásanyaggal, így a titkosszolgálati múlt kutatója általában csak fölteszi, de nem válaszolja meg a fönti kérdéseket. Hogy mennyire nehéz problémáról van szó, azt olyan kirívó esetek bizonyítják, mint Ottlyk Ernő teológiai tanár, dékán, majd püspök állambiztonsági tevékenységének dokumentációja. Ittész Ádám tanulmánya²² és forrásmelléklete egy olyan személy hálózati érintettségével foglalkozik bravúros arányérzékkel és módszertannal, aki ügynökként hihetetlenül ellentmondásos, helyenként elrettentően gonosz jelenség benyomását kelti, civilben viszont megbecsült és szeretett tanár és pásztor volt.

A Szamosi László fedőnévvel jelentő Ottlyk Ernő – Káldy Zoltánhoz hasonlóan – a magyar evangélikusság történelmi vezetőrétegéből származott. Apja magas rangú katonatiszt volt, ő maga a soproni teológia elvégzése után Miskolcra került lelkésznek 1940-ben, majd Halléban és Budapesten is doktori tanulmányokat folytatott. 1944-től – több rövidebb állomás után – egri parókus lett, 1950-től előadó, majd óraadó tanár a teológia egyháztörténeti tanszékén, amelyet 1959-ben átvett Sólyom Jenőtől és Wiczian Dezsőtől, s ezzel egy időben az Evangélikus Teológiai Akadémia dékánjává is kinevezték. 1967-ben az Északi Egyházkerület püspöke lett. Innen 1982-ben, feltehetőleg Káldyval való ellentéte miatt köszönt le, majd 1987-ig az Ökumenikus Tanács főtítkára lett. 1995-ben halt meg.

Pályája 1956 után kezdett el emelkedni, Káldyhoz hasonlóan ő is a kádári rezsim kreatúrája volt. Már 1945-től a legbaloldalibb egyházi személyek között tartották számon az evangélikus egyházban. A téveszesítést támogató megnyilatkozásai²³ éppúgy az állam politikáját szolgálták, mint egyháztörténeti kiadványai, tanári szereplése. Még a Káldyt balról kritizáló Pálffy Miklós is sokallotta az Ottlyk által összeállított tanterv átpolitizáltságát; Ottlyk 1956-ban rövid szabadságra volt kénytelen távozni az akadémiáról. 1958-ban azonban már minden egyháztörténeti órát ő tartott, és rövidesen – egyedüli jelöltként, miután az ÁEH csak az ő indulásához járult hozzá – dékánként kezébe vette a lutheránus papképzést, és ezzel egyháza vezetői karába lépett. Politikai elköteleződése nem csak ügynöki jelentéseiben jelenik meg. Gazdag egyháztörténeti munkásságát a politika szolgálatába állította (jellegzetes példaként említhető meg, hogy Tessedik Sámuel szocialista reformernek titulálta).²⁴ A diakóniai teológia szellemében írt, tanított és politizált nyíltan is, ugyanakkor (1956 után) nyilvánosan sohasem volt szélsőséges. Káldyval ellentétben csendes, szemlélődő, hát-

22 Ittész Ádám: Ottlyk Ernő állambiztonsági tevékenysége. In *Háló* 2, 436–523.

23 Ittész Ádám: i. m. 448.

24 Ittész Ádám: i. m. 452.

térbe húzódo, feletteseivel távolságtartó, kollégáival közvetlen, diákjaival, beosztottaival atyailag bánó személyiségnek ismerték. Ügynöki munkássága ezzel szemben hűsbavágóan pontos, kegyetlenül következetes és rendkívül rosszindulatú jelentésekből áll. Személyiségének furcsa kettősége tehette alkalmassá az ügynöki munkára. Emellett megjegyzendő, hogy Káldyhoz hasonlóan ő sem tartozott 1956 után egyetlen nagyobb egyházi csoporthoz sem, mérsékelt és magányos középutasként élte nyilvános életét. Káldy Zoltán több jelentésében is hangsúlyozta Ottlyk passzivitását – nyilván nem olvasta Szamosi László jelentéseit, bár tudhatott róla, hogy Ottlyk figyelme és jelent róla.

Ottlykról megállapítható, hogy önkéntesen, „hazafias alapon” vállalta az ügynökséget titkos megbízottként (TMB). Megbízatását jócskán meghaladva, kezdettől fogva a teljes egyházi életről jelentett, nem csak szorosan vett feladatról, amely főállásához kapcsolódott. Ügynöki igyekezetének első szembeszökő vonása a totális egyházrombolás igénye. Ez különösen tetten érhető azokban a visszatérő javaslataiban, amelyekben a lelkészi és teológusi kart akarta mindenáron csökkenteni. A Szamosi fedőnevű ügynök a békemunkát is az egyház leépítésének szolgálatába állította volna (igazi rendeltetésének megfelelően): az Ökumenikus Tanácsról – amelynek tagja és tisztviselője volt – írott lesújtó véleménye²⁵ és a Káldy püspöki működését aláaknázó megállapításai nem magyarázhatók kizárólagosan karriervággyal. Káldy esetében nyilatkozik legtöbbször egyházellenes élel, így teremtve kontrasztot a püspök álruhás „egyházmentő” tevékenységének. „Amennyire szükséges, hogy az állami gépezetben munkafegyelem, célszerűség, tervszerűség legyen, annyira szükségtelen ez az egyházban, mert csak növeli az egyház erejét, ez ál-baloldaliság” – írja Káldy szervezői erényeinek kritikájaként 1960-ban.²⁶ 1959-ben így ír az egyházról a tőle balra állónak hitt Pálffy Miklós *Egyház a szocializmusban* című könyve kapcsán: „Igaz, hogy az általa [Pálffy által – T. A. Gy.] elképzelt egyház nem reakciókból áll, de nem tudja megérteni, hogy az egyház tanítása és léte már magában véve is szellemi reakció és sötétség. ... [Pálffy] be akarja bizonyítani, hogy elképzeltető a kifésült és kimosdatott, megújított és korszerűsített „haladó” egyház, a „jó” egyház, amelyre mégiscsak szükség van. Ez a „jó” királynak, „jó” tőkésnek, „jó” kuláknak az ajánlata.”²⁷ Ugyanitt letaglózó őszinteséggel rántja le a leplet a békepapság által hirdetett új típusú egyház abszurdumáról: „Az elmélet továbbadása azzal folyik, hogy ilyen alapon kell a szocialista országokban az egyházaknak alakítaniok a maguk életét, és akkor megmentik magukat, feltalálják a ‘szocialista egyház’ fából vaskarikáját...”

25 Ittész Ádám: i. m. 495, ill. „Szamosi”-dokumentumgyűjtemény, 11. sz. dokumentum, Beszámoló a MEÖT üléséről és észrevételek a szervezet munkájával kapcsolatban. 1960. január 31. In *Háló* 2, 550–552.

26 „Szamosi”-dokumentumgyűjtemény, 9. sz. dokumentum, Az MEE Egyetemes Presbitériuma 1959. december 17-én hozott határozatainak ismertetése. 1960. január 8. In *Háló* 2, 545.

27 „Szamosi”-dokumentumgyűjtemény, 5. sz. dokumentum, Pálffy Miklós *Egyház a szocializmusban* című könyvének ismertetése és értékelése. 1959. július 4. In *Háló* 2, 537.

Szamosi ügynök jelentéseire jellemző, hogy esetenként orvosi pontossággal regisztrálja a megfigyelt személy vagy jelenség állapotát. Káldy dühkitöréseinek feljegyzése vagy a „Káldy nagyon szerelmes. A nősülés miatt kevesebbet fog törődni az egyházzal, és engedékenyebb lesz”²⁸ típusú kijelentések jó megfigyelőképességről árulkodnak, és bizonyos személyiségtorzulásra is engednek következtetni. Eskető lelkészének, az Ordass Lajos köreiből sorolható Keken András Deák téri papnak (aki nem mellesleg szintén ügynök volt, a fizikai és lelki megpróbáltatások hatására, zsarolással beszervezett állambiztonsági munkatárs típusa) a lejárására kiesztelt terve ugyanarról a személyeskedő embertelenségről és gyűlölködő természetéről árulkodik, amellyel Káldy Zoltánról jelentgetett. Kihaszánálva egy Deák téri presbiter öngyilkosságát, Ottlyk megfogalmazott egy névtelen, Kekenre nézve kompromittáló levelet, és eljuttatta a presbitérium tagjaihoz. Ezek után presbiteri ülésen foglalkoztak a dologgal, ő viszont személyesen biztosította Kekenre együttérzéséről, miközben a Deák térről való menesztéséhez formálta a háttérből névtelenül eljuttatott rágalommal a közvéleményt. Az akció nem járt közvetlen sikerrel, de Szamosi ügynök precízen leírta az ügy Kekenre gyakorolt hatását: „...nem tudja, honnan éri őt a támadás, nem érti a helyzetet. ... Idegileg ez a helyzet megviselte, az arca olykor rángatózik, teste összeesett, görnyedt, arca sápadt.”²⁹ Keken korai sírba tételéhez minden bizonnyal hozzájárultak ezek az aljas próbatételek is. Hasonlóan visszataszító az az ellentmondás, amely a férjét temető fötti lelkészének, Zászkaliczky Pálnének küldött kondoleáló levél bizalmas sorai és a temetésről szóló ügynökjelentés ízléstelen megjegyzései között fennáll.

Ellenpéldául hozhatjuk fel, hogy érdekes módon a Jehova tanúiról szóló jelentésében a fönti módszert nem használta. Céljának útjába ez a szocializmus szempontjából teológiailag és politikailag érdektelen kiségyház aligha állhatott, ingerküszöbét tevékenységük nem érte el. A jelentések alapján talán következtethetünk arra, hogy Szamosi László (azaz Ottlyk Ernő) azzal, hogy mindenkinél balosabb és operatívabb hangot ütött meg, a BM és az ÁEH szemében a püspökségre való alkalmasságát akarta bizonyítani, vagyis merő karrierizmusból lépete túl az emberiségnek a – nyilvános életében egyébként betartott – határait. Mindezt annak ellenére, hogy az állam nem várt el ennyi igyekezetet, és erre vonatkozó megbízást tudomásunk szerint nem is adott neki soha.

Az embertelenség karikatúrájához tartozhatnak a külföldiek elhagyott holmijának átkutatásáról vagy a pannonhalmi bencések világképéről összeállított jelentései. Szerepét komolyan vevő ügynökként önkorrekcióra is mindig készen állt, akár egy jelentésben belül is, mint pl. amikor a lélek szót áthúzva aggályosan kijavította főre.³⁰

28 Ittész Ádám: i. m. 472.

29 „Szamosi”-dokumentumgyűjtemény, 31. sz. dokumentum, Beszámoló a Keken Andrásról folytatott beszélgetésről. 1964. január 15. In *Háló* 2, 611.

30 „Szamosi”-dokumentumgyűjtemény, 9. sz. dokumentum, Az MEE Presbitériuma 1959. december 17-én hozott határozatainak ismertetése. 1960. január 8. In *Háló* 2, 546.

Ottlyk a tanulmány szerint püspöki tevékenysége alatt is folytatta ügynöki munkáját, de jelentései vélhetően nem maradtak fenn. Teológiai tanári és dékáni munkakörben keletkezett állambiztonsági beszámolóit egybeesnek a Kádár- és Káldy-féle konszolidáció útkereső évtizedeivel. Ottlyk Ernő és Káldy Zoltán ügynöki munkájának egy kötetben való szerepeltetése két különböző helyzetű, stílusú és eszköztárú, de a maga terepén a lehetőségekhez képest egyeduralomra törekvő egyházi vezető titkos életéről mutat érdekes képet. Kettejüknek az állambiztonsági tevékenységhez való viszonya csak látszólag ellentétes. A különböző stílus mögött ugyanannak az embertelenül egyházellenes diktatúrának a megbízói és megbízatásai állnak. „Pécsi” és „Szamosi” egymás ellenőrzésével és az általuk vezetett egyház addig ismeretlen forgatókönyvű konfliktusokba való beterelésével saját korát a magyar evangélikus egyháztörténet legsötétebb lapjaira írta be.

„az égi madarak eljönnek, és ágain laknak...”³¹ – a *Háló 2* mérlege

A *Háló 2.* kötete az evangélikusok történetére jellemző sajátos optikával, alaposan tükrözi a Kádár-kor egyházpolitikájának működési mechanizmusát. Nyilván nem lehet az egyházpolitika és az állambiztonság csúcsszerveinek irattermelése alapján tökéletes egyháztörténetet írni, de a szerkesztő-szerző szerény megállapításával szemben sietünk megjegyezni, hogy épp a dokumentumok módszeres kritikai közlésmódja, ezen belül pedig a bevezető tanulmányok lenyűgöző pontossága, nyelvezetük igényessége és fogalomkészletük világossága mutatja, hogy az összkép hiteles. Ha nem teljes is, de hiteles, és ehhez fűzzük hozzá itt is, amint a kötetben is szerepel, hogy ezek a források olyasmint tesznek hozzá az összképhez, amit a „házi”, saját egyházon belüli iratanyagban alig vagy egyáltalán nem találunk meg.

Az evangélikusok túlléptek egy lélektani határon a megtisztulás történelmi folyamatában. Belátták, hogy értelmetlen elzárkózniuk a kutatás elől, hiszen ez a kérdéskör legkevésbé az ő őrizetükben levő dokumentumokból rekonstruálható, azokban a közgyűjteményekben pedig, ahol fel lehet dolgozni, bárki kutathat; jobb tehát, hogy maguk az egyház iránt hűséges és szakmailag is kellően képzett „belső” emberek láttak neki az adatok kiaknázásának, mintha „külső” szakértők gyalogoltak volna bele – mint annyiszor korábban – az egyház becsületébe. Csak példaképpül állíthatjuk vállalkozásukat minden közösség, de különösen a történelmi egyházak elé.

A *Háló 2.* kötetének tudományos igényessége bizonyítja, hogy a történeti alaposág megtermi gyümölcsét. „Ügynöközés” helyett sokoldalúan árnyalt összképet kapunk egy alig bevallott és kikutatott történelmi korról, olyan lelki tartalommal és igényességgel, amely a kérdéskör legmélyebb emberi vetületé-

31 Mt XIII:32

hez méltón nyúl a máig érzékeny emlékekhez. Sokan mondják, hogy az ügy-nökkérdést előbb a társadalom egészére nézve kell tisztázni, meg kell írni ki-elégítően az állampárti szocializmus történetét, és majd a kialakuló történeti összhangra támaszkodva kezdjük csak el az egyházak a maguk érintettségének szakszerű, szenzációhajhásztól mentes föltárását. Azt a félelmet, amely e mögött a nézőpont mögött megbújik, megcáfolja a *Háló 2.* kötete. Mirák Katalin, Kertész Botond és Ittész Ádám tanulmányai meggyőzhetik a kétkedőket egyfelől arról, hogy a várakozás nem fogja tompítani a levonható következtetések súlyát, és az idő nem kisebbiti majd a felelősséget azok vállán, akik szerepüket végigjátszották felelős egyházvezetői beosztásukban. A történelmi igényű, szakképzett és tudományosan is tájékozott feltáró erő másfelől azonban garancia arra is, hogy mindez reális összefüggéseiben, határozott forráskritikával és lényeglátással kerül terítékre, olyan tudományos igényességgel, amely az igazságosság és a szeretet jegyében valós időbeli összefüggések közt helyezi el az áldozatok emlékezetében és a felejtő közösség tudatában torzuló emlékezetelemek aránytalanságait, és nem támaszt irreális erkölcsi mércét sem az elődök, sem az utódok elé. Nem utolsósorban pedig: tartozunk ezzel a föltárással a felemásan éltetett emlékü hitvallók és vértanúk sokezres táborának is, hiszen látszólag ugyan – és lassan-lassan talán hagiográfiailag is – egyértelmű helyet foglalnak el az egyház életében, azt azonban, hogy vállalt szenvedésük valójában mekkora tettekről és felelőségekről szól, hogy mi helytállásuk valódi súlya az ő emberi életük és közösségük sorsa szempontjából, azt kizárólag a történetileg hiteles összkép tisztázhatja.

„Nincs olyan hely és fórum a világban, ahol... az Isten irgalma konkrétá válhatna az emberek közti megbocsátásban”, csak az egyház – írja Fazakas Sándor.³² Ezért a múlt feltárása erkölcsi tekintetben nekünk, keresztényeknek hatványozottan többet ígér és terem, mint a világi tényfeltárás eredményei. Így elsősorban nekünk érdekünk, hogy magunkon kezdjük el azt, ami megakadályozhatja, hogy a múlt hibáit újból elkövessük. Az egyház országos közgyűlése által megbízott tényfeltáró bizottság munkatársai (*Balás István*, Csepregi András, *Győri Gábor*, Ittész Ádám, Kertész Botond, ifj. Zászkaliczky Pálné Mirák Katalin – dőlt betűvel a már inaktívak) történészek, teológusok és jogászok. Nemcsak szűken vett hivatásukat élik azonban meg legjobb képességeik szerinti munkavégzésükkel. Történelmi lehetőséget tartanak a kezükben, amely hasonlatos a példabeszéd mustármagjához. Munkájuk termése jelképezi az őket megbízó, támogató és figyelő közösség életerejét és erkölcsi természetét is. Őszinte reménységgel, szeretetteljes várakozással és a magunk feladatainak időszerűségébe vetett, megerősödött hittel tekintünk evangélikus testvéreink munkája elébe. Kívánjuk, hogy ne adják alább a *Háló 2.* kötetének magásra tett mércéjénél!

32 Idézi Fabiny Tibor: Miért rendeztük ezt a konferenciát? In *Hálóba kerítve. Konferencia az evangélikus lelkészek és az állambiztonság kapcsolatáról*. Szerk. uő. Bp., 2011, Luther Kiadó, 12.